

О. Косянчук, асп.

ПОХВАЛЬНА ПОЕЗІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Жанр як одна із визначальних літературознавчих категорій, тяжіючи до історично обумовленого розвитку, модифікацій, заприявляє, з одного боку, стабільність жанрових форм, витворення канонів, жанрових традицій, з іншого боку – динаміку й еволюцію в межах зміни культурно-історичного контексту. За Юрієм Тиняновим, жанр як змінна й динамічна система виникає із залишків чи зачатків одних систем і занепадає, перетворюючись в рудименти інших, а отже – еволюціонує [6, 257].

Антична літературна традиція європейським літературам, зокрема, й давньоукраїнській, дала матрицю термінопонять, родових та жанрових структур. "Рішуче відкинувши жанри і форми середньовічної поезії, поети-гуманісти посилено культивували жанри і форми, створені античністю і освячені її авторитетом, - елегії і послання, оди, ідилії, сатири, епіграми", - зазначає Д.Наливайко, вказуючи на поширеність і значущість античних вішових форм для давньоукраїнської ренесансної та барокової літератури [4, 190]. Звертаючись до аналізу похвальної лірики (жанрів оди, панегірика, гімну), важливо простежити їхні модифікації в українській літературі XIX століття.

Метою даної статті є аналіз похвальної поезії Тараса Шевченка. Принагідно зауважимо, що кількість таких творів у творчому доробку письменника порівняно незначна, однак в контексті дослідженні еволюції української похвальної лірики вона не може залишатися поза увагою. Зазначена мета передбачає розв'язок таких завдань: проаналізувати твори похвальної лірики Тараса Шевченка; простежити трансформацію жанрів відповідно до зміни культурно-історичних епох романтизму та реалізму. Актуальність статті зумовлена необхідністю уточнення ролі та місця похвальної лірики у творчості Тараса Шевченка і в літературному процесі XIX ст. загалом, зважаючи на недостатню розробку означеної теми в історії української літератури.

Загалом, питання генези та еволюції похвальної лірики, і зокрема жанру оди, у світовому літературознавстві розроблені досить ґрунтовно.

Чи не найповніше теоретичні студії одичного жанру і аналіз текстів представлено у працях російських учених: М.Гаспарова, В.Западова, Г.Москвичової, І.Сермана, Ю.Тинянова, І.Троцького (теорія оди), Є.Душечкиної, Л.Пумпянського (аналіз ломоносівських од), М.Свердлова (піндарична ода), М.Паїт (рецепція гораціанських од), К.Афанасьевої, Г.Гуковського, В.Золотих, С.Страшнова, М.Чередниченко та ін. Одне із останніх досліджень – дисертація О. Васильєвої "Одичний жанр у 18 столітті: прагмастилістична інтерпретація"², яка презентує комунікативно-рецептивні аспекти інтерпретації творів одичного жанру. Не менш вартисними в контексті зазначених студій є праці зарубіжних літературознавців – С. Реварда³, К. Меддісона⁴, К. Ендрюса⁵, Г. Хаєта⁶.

Питання еволюції української похвальної лірики від давньої до нової літератури потребує окремого дослідження. Класифікація давньої української поезії, а зокрема похвальної, подана у дисертаційних дослідженнях О.Дубровської, Л.Шевченко-Савчинської, монографії М. Андрущенко. До розгляду текстів одичного чи панегіричного характеру зверталися А.Белень, К.Борисенко, Я.Ісаєвич, Я.Недзьведзь, В.Шевчук та ін.

Оди, панегірики, гімни, псалми як жанри похвальної лірики (класифікація за О. Дубровською [2, 7]) в українській поезії найбільшого розвитку набули в добу ренесансу та бароко у творах Ю.Дрогобича, П.Русина, Г.Смотрицького, С.Почаського, Г.Земки та багатьох інших поетів. З початком ХІХ ст. одична й панегірична лірика, на перший погляд, відходить на периферію літературного процесу, поступаючись місцем новому жанровому спектру, однак не занепадає повністю. Щодо явища дифузії жанрів наведемо думку Юрія Тинянова: "В епоху розложення какого-нибудь жанра – он из центра перемещается в периферию, а на его место из мелочей литературы, из ее задворков и низин выплывает в центр новое явление" [6, 257-258].

Отже, похвальна поезія має тенденцію до трансформації та адаптації в умовах нової культурно-історичної епохи романтизму, а згодом – реалізму, в період формування нової української літератури. Жанр оди, для прикладу, зустрічаємо у творчості І.Котляревського ("Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію

2 Васильева О. Ю. Одический жанр XVIII века: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Васильева Оксана Юрьевна. – Омск, 2001. – 178 с.

³ Revard S. P. Pindar and the Renaissance Hymn-Ode, 1450-1700 / Stella P. Revard. – Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2001. – 386 p.

⁴ Maddison C. Apollo and the Nine: A History of the Ode / Carol Maddison. – Baltimore, MD, 1960.

⁵ Andrews C. E. The Writing and Reading of Verse / C. E. Andrews. – New York: D. Appleton & Company, 1918.

⁶ Highet G. The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature / G. Highet. – New York: Oxford University Press, 1985. – 763 p.

Борисовичу Куракіну"), Г.Кошиць-Квітницького, П.Гулака-Артемовського (переспіви од Горація у бурлескному стилі – "До Пархома", "До Гараська"), П. Куліша ("Ода з Тарасової гори", "Слов'янська ода") та ін.

Творчість Тараса Шевченка не позбавлена зразків похвальної лірики, хоча не можемо стверджувати про багаточисельність такої поезії. Загальновідоме негативне ставлення Шевченка до жанру оди, про що неодноразово знаходимо підтвердження у творчості автора. У щоденникових записах від 3 квітня 1858 року поет подає рядки вірша "Навуходоносор" В. С. Курочкина:

Навуходоносор!
Льстець царей! Вот вам
сюжет Для оды самой
возвышенной, Да и цензурный
комитет
Ее одобрит непременно.
А впрочем... слово "государь"
Не вдохновляет вас с тех пор,
Как в бозе сгнил последний царь
Навуходоносор! [7. 267]

Т. Шевченко називає цю поезію "прекрасным и метким стихотворением" [там же], заприймаючи свою позицію щодо оди. Ода, на думку поета, поклікана прославляти царів, а отже, лестити їм. У творчому доробку Шевченка є власна сатира на цей жанр у поемі "Царі":

Старенька сестро Аполлона,
Якби ви часом хоч на час
Придубали-таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій Божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
...Покиньте ж свій святий Парнас,
Придубайте хоч на годину
Та хоч старенький Божий
глас Возвисьте, дядино... [8,
368-369]

Образ музи у цьому творі подано "старенькою сестрою Аполлона", яка "придубує" до поета, щоб подати "старенький Божий глас". Очевидно, що повторення означення "старенький" є вказівкою на явище, яке давно минуло, стало вже не актуальним.

Музу зустрічаємо і в іншому творі-триптиху "Доля", "Муза", "Слава" (1858), в якому Шевченко відтворює традиційні поетичні персоніфікації. Доля, за словами автора, його "друг убогий, нелукавий", Слава – "задріпанка", "шинкарка", "перекупка п'яна" [8, 510]. Возвеличує Шевченко лише вірну і священну супутницю життя – Музу:

А ти, пречистая, святая,

Ти, сестро Феба
молодая!... О чарівниченько
моя!

Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала...
Гориш ти, зоренько моя,
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!...
... Моя святая!

Моя ти мамо! [8. 510]

У цій поезії автор відтворює питомо інший, порівняно з поемою "Царі", образ музи як символу поетичного натхнення. Звернемо увагу на поетику вірша: урочистий стиль, оклична інтонація, експресивна лексика з конотацією захоплення, возвеличення, багата тропіка: епітети ("порадонько святая", "доле молодая"), перифрази ("сестро Феба", "моя ти мамо"), звертання, зменшено-пестлива лексика тощо. За цими ознаками, "Муза" Т. Шевченка є поезією одичного характеру.

У вірші автор розмірковує про призначення митця та неможливість поета відбутися без музи, дочки Аполлона. Вона вилітає "чистою, святою пташечкою", золотокрилою; живучою водою окроплює душу, ніби очищаючи її у водах справжнього мистецтва, здатного трансформувати людську душу. Вищою нагородою митця Шевченко вважає "єдину сльозину" в очах безсмертної музи, що символізує здатність поета віддано служити їй, а з тим – і відбутися творчо. Введення цього образу є продовженням поетичних традицій, які були закладені ще в античності, а в українській літературі – у XVI ст. Порівняймо:

Милую я Мнемосину и муз призываю священных,
Девять числом, и Харит, и Ор я зову вместе с Годом!
("До Мусею", орфічний гімн, [1, 179])

Ну ж, поспішайте сюди, Мнемозинині дочки камени,
Щоб ви самі вочевидь край наш пізнати змогли.
("Роксоланія", С. Кленович [5, 240])

Музо, прикрасо поета, тепер відійти тобі треба,
Вже на парнаські вершини, повернешся ж, лиш як покличуть.
("Поема про Острозьку війну", С. Пекалід [5; 333])

У зазначених цитатах звертає увагу не лише суголосність ідеї музи-натхнення поета, урочистий тон, лексика піднесеного характеру, а й збереження античного гексаметру поезії Відродження. Підсумуємо: муза в поезії Т. Шевченка є амбівалентним образом, який, з одного боку, уособлює минуле, а з іншого – є символом понадчасності (поетичного натхнення). Шевченкова "Муза", маючи виразні ознаки одичного жанру, підтверджує той факт, що автор не цурався цього жанру, коли мова йшла про об'єкт, гідний оспівування.

У творчому доробку Т. Шевченка є й інші твори, що мають більш чи менш яскраво виражені одичні чи панегіричні ознаки, за якими їх можна віднести до похвальної лірики з її типовою поетикою.

У вірші "Н. Маркевичу" (1840) постає образ бандуриста із далекого минулого, який має крила і силу, щоб літати, і за котрим ліричний герой прагне податися. Вірш поєднує *елегійно-романтичні* мотиви (від колишньої звитяжної слави залишилася лише пам'ять, втілена в образі-символі бандуриста та розмові могил із буйним вітром) і *панегіричні* (бандурист прославляється як співець звитяжного минулого; на його прихід знову очікують українці). Типовими для панегірика є апеляція до адресата послання (звертання "бандуристе", "брате", "мій голубе"), фольклорні епітети ("орле сизий"), які цілком органічно поєднані з окличною інтонацією. Стиль поезії не стільки урочисто-панегіричний, скільки урочисто-мінорний, що втілюється у концептах "славного героїчного минулого" і "негероїчного сьогочасся", що й породжує типово романтичний розрив бажаного і дійсного. Ліричний герой переживає фізичне й духовне сирітство:

Я й тут чужий,
одинокий, І на Україні
Я сирота, мій
голубе, Як і на чужині
[8. 63].

Подібні мотиви мають й інші вірші раннього періоду творчості Шевченка: "До Основ'яненка" (1838), в якому романтично-елегійний настрій поезії переплітається із похвалою Основ'яненку ("Добрий голос маєш; Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, Коли яку насипали..." [8, 60]), "Іван Підкова" (1839) (автор акцентує увагу на отаманській майстерності і чорних вусах Підкови з використанням гіперболи: "Підняв шапку — човни стали" [8, 62]).

У творчості Т. Шевченка зустрічаємо і псалми як різновид похвальної лірики. Так, у "Псалмі 149" (1845) воздається похвала Господу і життю праведників:

Псалом новий Господові
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим...
І ввіки стане слава,
Преподобним слава [8, 281].

Переспів з Біблії "Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)" (1859) – одна з небагатьох поезій, присвячена темі щастя українського народу. Це візія майбутнього життя людей у відповідності з Божими заповідями. Саме праведне життя, за Шевченком, є шляхом до щастя. Художня канва тексту насичена поетикою, характерною для жанрів похвальної лірики:

Радуйся, ниво неполицята!
Радуйся, земле, неповитая

Квітчастим злаком!
Розпустись, Рожевим крином
процвіти!

І процвітеш,
позеленієш, Мов
Іорданові святис

Луги зелені, берегі! [8; 514]

У творчості Т. Шевченка є чимало сатир на духовенство, одна з яких – вірш "Гімн черничий" (1860). Автор дорікає, що Бог одурив, окрав небогих, а ті, у свою чергу, те ж саме чинять щодо Всевишнього. Дім, в якому помирають люди, спів в ім'я зневаженого бога, "Алілуя", котра не прославляє Господа, пострижені черниці, які танцюють і співають, – всі ці образи стають сатирично-гротескним відтворенням реалій життя, позбавленого вищих істин, а отже і сенсу:

Удар, громе, над тим
домом, Над тим божим, де
мремо ми, Тебе ж, боже,
зневажаєм, Зневажаючи,
співаєм:

Алілуя! [8; 549]

"Гімн черничий" є прикладом Шевченкового відходу від жанротворчих канонів, оскільки вже сама назва твору має сатиричний підтекст. Як відомо, гімн – це урочиста пісня на честь богів, героїв, переможців чи певної події [4; 59]. Шевченко створює вірш у жанрі, який можна, скоріше, назвати "*антигімном*", сатиричною модифікацією традиційного жанру. "Гімн черничий" Т. Шевченка – це віддзеркалення руйнації моральних основ людського буття і попередження автора майбутнім поколінням: забуття і відірваність від духовного коріння веде до моральної смерті людини, а отже – її невідбутності. За Шевченком, людина, котра забуває про апіорність духовного начала, приречена не на життя, а на беззмістовне існування.

Функціонально-змістове навантаження проаналізованих текстів дозволяє зробити певні узагальнення. У творчості Тараса Шевченка ми не зустрічаємо численних зразків поезії в жанрах оди, панегірика, гімну, псалму, порівняно з літературою XVI-XVIII століть. А якщо і трапляються такі вірші, то значно модифіковані, з елементами романтичної поетики чи із сатиричним забарвленням.

Відхід від жанрових канонів дозволяє Шевченку створювати поезії на помежів'ї жанрів (поєднання елегії й панегіричних елементів – "Н. Маркевичу", "До Основ'яненка") чи витворювати нові жанрові форми (антигімн).

Поетика похвальної лірики, порівняно з поезією XVI-XVIII ст., залишається, по суті, традиційною: апеляція до адресата уславлення, експресивна емоційно забарвлена та зменшувально-пестлива лексика, використання метафор, перифраз, гіперболи, оклична інтонація, загальний урочисто-піднесений тон твору. Традиційними залишаються й об'єкти оспівування: людина (образ бандуриста, отамана, співця),

матеріальні речі (земля), абстрактні явища (Бог, муза). Відмінним компонентом, як уже зазначалося вище, є використання художніх засобів, властивих саме романтичному чи реалістичному світовідчуттю автора.

Похвальна лірика XIX ст., безперечно, потребує подальших літературознавчих студій, зокрема у творчості І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, П.Куліша та інших авторів. Такий аналіз допоможе глибше осмислити роль та місце одично-панегіричної парадигми у поезії XIX століття, у порівнянні з творами попереднього ренесансно-барокового періоду, виявивши закономірності й тенденції модифікації її жанрів.

Літературознавці визначають лірику передусім самовираженням людини, яка слугує естетичному самоствердженню творця, народженню його душі у красі, утвердженню особистості як піднесено-прекрасної сутності. Похвальна лірика в її сукупності жанрів, незалежно від епохи, дозволяє авторові говорити про сферу піднесеного, ідеального, а тому часто недосяжного, відтак ці жанри продовжують своє літературне життя в різні культурно-історичні епохи – від XVI–XVIII століть до періоду становлення нової і новітньої української літератури.

1. *Античные гимны* / [сост. и общ. ред. А. А. Тахо-Годи]. – М., 1988; 2. Дубровська О. Т. Еволюція жанру оди на зламі століть (кінець XVIII–початок XIX) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.06 — Теорія літератури" / Дубровська О. Т. – Донецьк, 2003; 3. *Наливайко Д. С. Жанрово-стилевая система литературы Возрождения* / Д. С. Наливайко // *Вопросы литературы*. – М., 1979. – № 11; 4. *Словарь литературоведческих терминов* / [ред.-сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев]. – М., 1974; 5. *Слово многоцінне*. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу та бароко XV – XVIII століть : [у 4 кн.] / [хрестоматія / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко]. Кн. 1 – К., 2006; 6. *Тынянов Ю. Н. Литературный факт* / Ю. Н. Тынянов // *Поэтика. История литературы. Кино*. – М., 1977; 7. *Шевченко Т. Автобиография. Дневник*. – К., 1988. 8. *Шевченко Т. Кобзар*. – К., 1980.